

PAOLO CUNEO, «*LE BASILICHE DI TUX, XNCORGIN, PAS-VACK, HOGEACVANK*». *Consiglio Nazionale Delle Ricerche, Studi di Architectura Medioevale Armena, No. 4, Roma, 1973, 127 p., 2 carte geografiche, 27 Rilievi degli edifici, 59 fotografi.*

PAOLO CUNEO, «*THE BASILICAE OF TUX, XNCORGIN, PAS-VACK, HOGEACVANK*». *Studies on Medieval Armenian Architecture, No. 4, Rome, 1973, 127 p., 2 maps, 27 surveys of buildings and 59 photographs. Translation in English by Vivian Volbach.*

ՓԱՕԼՕ ՔՈՒՆԷՕ, «ԹՈՒՂԻ, ԽՆՑՈՐԳԻՆԻ, ՓԱՇՈՒԱՆՑԻ ԵՒ ՀՈԳ-
ԵԱՑՎԱՆՔԻ ՊԱԶԻԼԻԻՔՆԵՐԸ»։ Ուսումնասիրութիւններ Միջնադարու
Հայ Ճարտարապետութեան, Թիւ 4, Հռոմ, 1973:

Հայկական ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան նուիր-
ւած Consiglio Nazional Delle Ricerche հրատարակութեանց շար-
քին այս շորրորդ հատորն է որ լոյս կը տեսնէ Հռոմէն:

Իտալացի գիտնականներուն կը պարտինք վերջերս հայկա-
կան ճարտարապետութեան հանդէպ նորոգուած այս հետաքրքրու-
թիւնը, որ համակած է Եւրոպոյի ճարտարապետական շրջանակ-
ները:

Հոռմի եւ Միլանոյի համալսարաններու առընթեր ստեղծուած
այս գիտա-ուսումնասիրական մարմինները ոչ միայն սկսած են
գիտարշաւներ կազմակերպել՝ տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու հա-
մար Արեւմտեան թէ Արեւելեան Հայաստանի յուշարձանները, այլ՝
նաեւ մասնագիտական եւ շքեղ հրատարակութիւններով լայն հա-
մակրութիւն եւ հետաքրքրութիւն ստեղծած են միջնադարու հայ-
կական ճարտարապետութեան հանդէպ:

Ճարտարապետ Փաօլօ Քունէօ, հայկական ճարտարապետութիւնը ուսումնասիրող իտալացի գիտնականներու այս նոր խմբակին ամենէն բեղուն գէմքերէն մէկն է, որ բազմաթիւ յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ ստորագրած է «Revue des Etudes Armeniennes»-ի, «Պատմա-Յանասիրական Հանդէս»-ի եւ այլ պարբերական մամուլի էջերուն մէջ: Գրախօսող հատորի նիւթ եզող չորս եկեղեցիներէն երկուքին՝ Թուղի եւ Փաշուանցի մասին աւելի համառօտ ուսումնասիրութիւն մը ստորագրած է ան «Պատմա-Յանասիրական Հանդէս»-ի մէջ (1972, թիւ 3), թարգմանուած՝ ճարտարապետ Արմէն Զարեանի կողմէ:

Ինչպէս այս շարքին առաջին հատորը՝ նուիրուած Սորատիրի Սբ. Էջմիածին եկեղեցիին (տես՝ «Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս», Գ. հտր., 1972) այս ուսումնասիրութիւնը եւս հրատարակուած է երկու լեզուներով: Իտալերէն բնագիրը, ինչպէս նաեւ բոլոր բացատրագիրերը ունին իրենց անգլերէն ամբողջական թարգմանութիւնը, այն կարեւոր եւ իրաւացի մտահոգութեամբ որ նման գիտական աշխատասիրութիւն մը մատչելի ըլլայ մտաւորական աւելի լայն շրջանակներու ու մեկուսացուած չմնայ միայն որոշ ընթերցող հասարակութեան մը շրջագիծին մէջ:

Վաւերագրերը, յատակագիծերը եւ լուսանկարները կը կազմեն հատորին երկրորդ մասը, ուր նոյնքան զգալի է ամբողջականութեան ու կատարելութեան ձգտումը, որ հեղինակին գլխաւոր մտահոգութիւնն է ամբողջ աշխատասիրութեան մէջ:

Ուսումնասիրութեան առաջին մասին մէջ ի յայտ կու գայ այն մասնաւոր ճիգը՝ տալու ամենայնոցին մանրամասնութիւնը, հիմնաւորելով հեղինակին այն տեսակէտը թէ ուսումնասիրուած եկեղեցիներու մակերեսային պարզութիւնը խոտոր կը համեմատի անոնց ունեցած կարեւորութեան, հայկական ճարտարապետութեան առաջին շրջաններու հանգուցային ուսումնասիրութեանց մէջ:

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Այս բաժնին մէջ կը բացատրուին չորս եկեղեցիներու աշխարհագրական դիրքը (ընդհանրապէս, Վանայ Լիճին հարաւարեւմտեան կողմը), եւ իւրաքանչիւր կառոյցին առանձնայատկութիւններէն վեր, ընդհանուրին վերաբերեալ հասարակական ճարտարապետական կապը:

Հեղինակը հոս կը յայտնէ թէ հակառակ այս պագիլիքներու միանաւերկայնական նախագծային նմանութեան հայկական այլ

նմանօրինակ եկեղեցիներու, անոնցմէ երեքը՝ Թուղ, Փաշուանց եւ Հոգեացվանք, կը բնորոշուին իրենց մէկ այլ, յաւելեալ զատորոշիչ յատկութեամբ՝ առկայութեամբը կողմնակի, խորունկ ցցուացքներու, Երկայնական պատերուն վրայ: Այսպէսով կը յատկանշուի անոնց կապը ստանեան ուչ շրջանի, եւ քրիստոնէական վաղ շրջանի քրիստոնէական ճարտարապետութեան սուրիական-միջագետքեան շրջանին հետ: Հետեւաբար անոնց կառուցման թուականը հեղինակը կը գետեղէ 5-րդ եւ 6-րդ դարաշրջանի մէջ, այսպէսով զանոնք կը նկատէ ժամանակակից՝ Հայաստանի քրիստոնէական ամենահին ճարտարապետական կառոյցներուն:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՎԵՐԱՔԱՂ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆՑ

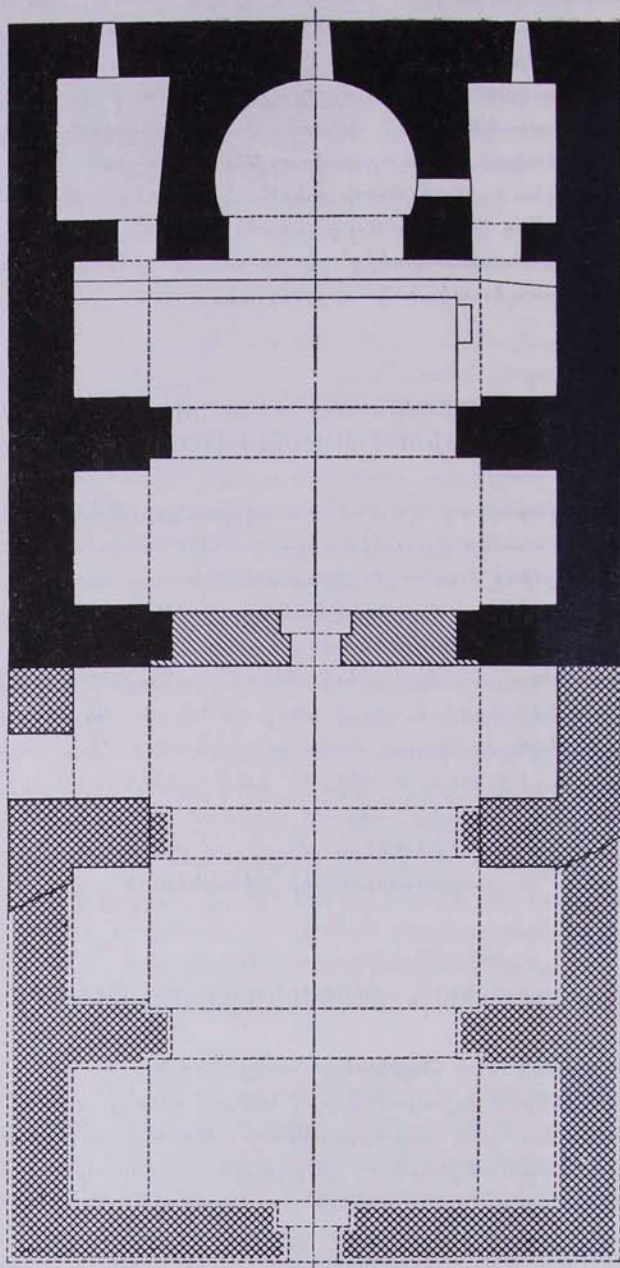
Գժրախտաբար ոչ պատմական սկզբնաղբիւրները, ոչ ալ ժամանակակից ուսումնասիրութիւնները չունին մանրամասն նկարագրութիւններ, ոչ իսկ մասնակի յիշատակութիւններ ուսումնասիրուած այս չորս կառոյցներու մասին: Հետեւաբար հեղինակը կը պարտադրելի յիշատակել պատմադիրներու բոլոր այն անցողակի եւ պատահական նշումները, որոնք որեւէ ձեւով առնչութիւն ունեցած են իւրաքանչիւր եկեղեցիի եւ կամ անոր դռնուած վայրի մասին:

Նոյնիսկ անցած դարու ճանապարհորդները ժլատ եղած են իրենց նկարագրութիւններուն մէջ, եւ կամ՝ աննկատ անցած, անկարեւոր համարելով զանոնք, ինչ որ ստիպած է հատորին հեղինակը քաղելու իր եզրակացութիւնները յենուելով միայն արուեստագիտական, քննական եւ բաղդատական իր միջոցներուն:

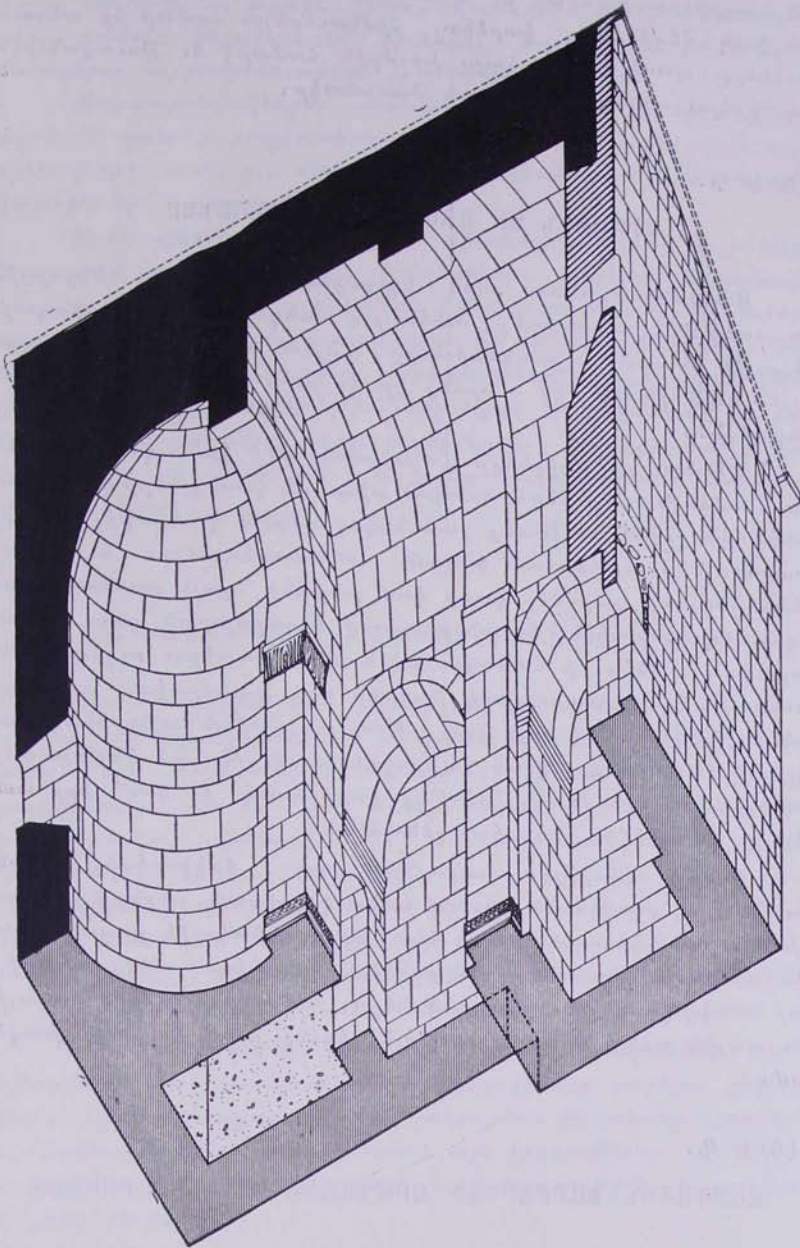
ԳԼՈՒԽ Բ.

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵՐՈՒ

Այս զլխուն մէջ հեղինակը մանրամասնօրէն կը նկարագրէ չորս եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրը, տալով անոնց յատակադճային եւ ճարտարապետական չափազրութիւնը, կառուցման եղանակը, շինանիւթերը, բացուածքներն ու զարդային առանձնաչափութիւնները, դիտուած բոլոր անկիւններէն եւ կողմերէն: Ան կը նկարագրէ իւրաքանչիւր կառոյցի ժամանակագրական զոյգավիճակը ու այժմեան դրութիւնը: Այս նկարագրութիւններն ու քննական ուսումնասիրութիւնները կրկնապէս կարեւորութիւն կը ստանան երբ նկատի ունե-

Փաշուանցի ընդհանուր յատակագիծը

Փաշուանց – աբգիոնումբրիփ հատուած

նանք աղբիւրադիտական ու պատմագրական այն բացը, որուն կը հանդիպի հեղինակը, կարենալ հիմնաւորելու համար իր տեսութիւնները պաղիւլիքներու այս խումբին համար, եւ թուականօրէն տեղադրելու անոնց կառուցման ժամանակը :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՏԻՊԱՅԻՆ ԵՒ ՈՃԱՅԻՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐ

Ուսումնասիրուած չորս եկեղեցիները՝ Թուղ, Խնցորդին Փաշուանց եւ Հողեացլանք, ունենալով հանդերձ իրենց ինքնուրոյն տիպային եւ ոճային յատկանիշները, կ'իյնան աւելի լայն հասարակային նոյն դասին մէջ - որոնք կը կոչուին միանաւերկայնական պաղիւլիքներ :

Միանաւ պաղիւլիքները Հայաստանի մէջ կը կազմեն ամենահին ու ամենէն աւելի ընդհանրացած տիպային կառոյցները վաղ քրիստոնէական շրջանին : Անոնք չունենալով զմբէթ կամ ուրիշ գրաւիչ յատկանիշներ, ստիպուած կ'ըլլան հաւատացեալներու ուշադրութեան կեդրոնը դարձնել զասը կամ խորանը, զայն բարձրացնելով ընդհանուր յատակէն, եւ անոր տալով կիսաբոլորակ պատ եւ կամարակապ տանիք, ի հակադրութիւն միւս պատերու ուղիղ գիծերուն : Ի դէպ, կիսաբոլորակ խորանի այս կամարակապ տանիքը, զանոնք կը զատորոշէ նոյն վաղ շրջանի սուրիական նոյնօրինակ պաղիւլիքներէն, որոնք փոխան հայկական քարէ շինուած կամարակապ տանիքին, ունէին միայն երկ-թեք քարէ ծածկ, եւ կամ՝ իբր տանիք կը գործածէին փայտեայ շինութիւն :

Ուրիշ մէկ իւրապատկութիւն նաեւ՝ երկյարկանի աւանդատունները, գետեղուած խորանի երկու կողքերուն, որոնք իբր միութիւն խորանի կիսաբոլորակին հետ, կը պարփակուին յատակազօյն արտաքին ընդհանուր ուղղանկիւն-քառանկեան մէջ : Վերոյիշեալ աւանդատուններու բացուածքները, եկեղեցոյ ներքին ծաւալին կու տային աւելի հետաքրքրութիւն՝ իրենց լոյսի եւ շուքի խաղերով :

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԶԱՐԳԱՅԻՆ ՏԱՐՐԵՐ ԵՒ ՈՐՄՆԱՇԻՆԱԿԱՆ-ԳԻՏԱՐՈՒԵՍ

Ինչպէս Հայաստանի այլ հնագոյն կառուցուածքներուն մէջ, նոյնպէս եւ հոս, զարդային մանրամասները ոչ թիւով շատ են, եւ

ոչ ալ՝ աւելորդ ու խրթին: Անոնք օգտադործուած են յատուկ մասերու համար, ինչպիսին են՝ սիւներու խոյակներ, խարխիսներ, մուտքերու եւ լուսամուտերու շրջանակներ, եւայլն:

Ձարդաքանդակներու տեսակն ու նիւթերն են որ հեղինակը մղած են զանոնք բաղդատելու վաղ շրջանի քրիստոնէական ուրիշ օրինակներու հետ, որ մանաւանդ սասանեան ազդեցութեանց ներկայութիւնը ուշադրաւ կը տեսնուի:

Որմնաշինական տեսանկիւնէն դիտուած, Թուզի, Փաշուանցի, Սնցորդինի եւ Հոգեացվանքի եկեղեցիները ունեցած են զանազան տեսակի շինութիւններ, զործածած երեսպատման տարբեր չափերու սրբատաշ քարեր, որոնք պարփակած են միջուկային շերտը: Գործածած են նաեւ ոչ հաւասար չափերու անտաշ քարեր: Իսկ վերաշինութիւններն ու նորոգութիւնները եղած են բազմազան եւ բազմատեսակ: Սաշքարերու ներկայութիւնը հոս եւս դրոշմած է հայկական ճարտարապետութեան եւ քանդակագործութեան առանձնա-յատուկ կնիքը:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ – ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԱԾ ՏԱՐԵԹԻԻԵՐ

Յետ մասնագիտական վերոյիշեալ քննութեանց, հեղինակը կու դայ այն եզրակացութեան թէ քննարկուած շորս եկեղեցիներէն երեքը՝ Թուզ, Փաշուանց եւ Հոգեացվանք, կը պատկանին արխայիկ պաղլիքներու այն խումբին, որոնք կառուցուեցան Վասպուրականի եւ մօտակայ շրջակայքին մէջ, վաղ-քրիստոնէական շրջանին, այսինքն՝ 5-րդ եւ 7-րդ դարամէջերուն: Հեղինակը հոս նկատի ունի սկզբնաղբերներու յիշատակութիւնը եւ կարգ մը անուններու հաւանական նոյնութիւնները (Հոկիլ – Հոգեաց – Վանք, եւայլն) առաւել, ճարտարապետական այն զանազան յատկանիշները, որոնք իբր հիմք կը ծառային հեղինակին եզրակացութեան:

Վերաշինութիւններ, նորոգութիւններ եւ յաւելումներ, որոնց ենթարկուած են ուսումնասիրուած եկեղեցիները դարերու ընթացքին, աւելի եւս բարդացուցած են կառուցման թուականը ճշդորոշելու հեղինակին ճիշդը, նկատի առած այն իրողութիւնը որ որեւէ յիշատակարան, գրութիւն կամ արձանագրութիւն չէ պահուած դէպքերը բնորոշող:

Իբր վերջաբան, հեղինակը իր շնորհակալութիւնը կը յայտնէ Փրոֆ. Կէզա տէ Ֆրանքովիչի, որ ընդունած է հովանաւորել եւ կազմակերպել 1967-73 տարիներու ընթացքին իտալացի ճարտարա-

պետներու զխտարչաւները՝ տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու հայկա-
կան ճարտարապետական յուշարձանները: Եւ ապա՝ կը շեշտէ դերը
ճարտարապետ Արմէն Զարեանի, որուն նախաձեռնութեան արդիւնք
եղած է խտարչօ-հայկական այս դործակցութիւնը ընդհանրապէս, եւ
այս հատորի անմիջական հրատարակութիւնը՝ մասնաւորապէս:

ԳՈՒՐԳԷՆ ԳԱՍԱՊԵԱՆ